

МІСЦЕ ТА РОЛЬ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ В СИСТЕМІ ОРГАНІВ ВЛАДИ ГЕТЬМАНЩИНИ НАПРИКІНЦІ XVII–XVIII СТ.

У другій половині XVII — на початку XVIII ст. козацька старшина цілковито домінувала у центральних органах влади Гетьманщини і перебрала на себе значну частину владних повноважень по управлінню країною. Занепад Генеральної військової ради та збільшення засобів впливу на гетьманську владу дозволили старшині виступити в ролі нової політичної еліти країни, яка у загальному вигляді визначала курс соціально-економічного та політичного розвитку козацької держави.

Аналогічні процеси проходили і на регіональному рівні, де поступово відбувається монополізація влади козацькою старшиною. Адміністративний поділ Української козацької держави дублював структуру війська: територіальні одиниці відповідали ієрархії військових підрозділів. Відповідно, на місцях складались такі територіальні одиниці, як полки і сотні, управління якими здійснювалося місцевими органами влади. Загалом їхня структура була аналогічною структурі центральних органів влади. Тут був одноосібний начальник (полковник або сотник), тут були представницькі органи, що репрезентували інтереси усього козацького загалу (полкові та сотенні ради), тут були уряди та канцелярії (полкові і сотенні), які здійснювали поточне управління територією.

Центральною фігурою в системі управління полком традиційно виступали полковники, прерогативи яких охоплювали широке коло адміністративних, фінансових, земельних питань тощо. На сотенному рівні аналогічні розпорядчі функції здійснювались сотником.

Формально як полковник, так і сотник мали подвійну систему підпорядкування: з одного боку, вони залежали від козацької ради, яка обирала їх, з іншого — від гетьманів, що виступали в ролі їхніх як військових, так і цивільних начальників. Однак фактично протягом усього досліджуваного періоду на регіональному рівні відбувається боротьба за зменшення цієї залежності.

Щонайперше, полковники та сотники намагались позбутись підконтрольності місцевим козацьким радам, оскільки подібна залежність робила їх становище складним та непевним. У першу чергу, мова йшла про обмеження чи скасування традиційної виборної системи місцевих керівників, яка надавала можливість козацькому загалу впливати на персональний склад полкових та сотенних начальників. Нагадаємо лише, що отримані в процесі дослідження результати проблеми еволюції шляхів формування кадрового складу козацької старшини свідчать про занепад наприкінці XVII — на початку XVIII ст. традицій виборності полкової та сотенної старшини рядовими козаками. Випадки, коли відбувається пряме призначення або зняття «з гори», стають нормою того часу, натомість козацькі ради перетворюються на простих фіксаторів таких призначень. Про це, наприклад, красномовно свідчить гетьманський уні-

версал про посадження С. Корсуна на посаду лубенського полкового хорунжего «Поневаж с общего согласия старшого и меньшого товариства и посполства полку Лубенского за ведомом пана полковника тамошнего вольніми голоосами» [1, 470].

Одночасно полковники та сотники намагалися зменшити контроль над собою з боку гетьмана. Так, у договірних статтях 1659 року зазначалося, що гетьман самовправно не міг змістити будь-кого з полковництва, а мусив засудити його на Генеральній раді. Згідно з Конотопськими статтями (1672), гетьман взагалі позбавлявся права знімати з посад полковників. У разі якщо гетьман намагався відновити свою владу або ж збільшити її, полковники та сотники намагались виробити механізми протидії подібним зазіханням. Яскравим проявом подібної поведінки була ситуація, що виникла у ході виборів Я. Сомка. Як тільки-но обраний гетьман запропонував неслухняних гетьманським розпорядженням «карати горлом ... не відписуючись до царя», чернігівський полковник О. Силич відразу ж висунув контрпропозицію — щоб «полковники і сотники і все Запорозьке військо, побачивши у тебе гетьмана яку нестійкість чи неправду» могли б «з'їхавшись так же і тебе гетьмана Якіма Сомка карати горлом, не відписуючись до царя». Претендентові довелося погодитися з пропозицією [2, арк. 20].

Зменшуючи залежність від органів центральної влади, полковники та сотники натомість прагнули до розширення владних повноважень, які й без того були надзвичайно вагомими. Так, до компетенції полковників і сотників відносилося, як-то: організація роботи полкового (сотенного) уряду, затвердження його рішень, видання універсалів, наказів чи інших підзаконних актів, розпорядження земельним фондом та надання у користування господарських споруд: млинів, маєтків тощо. Окрім традиційних функцій, які здавна належали до їх відання, на початку XVIII ст. додається ще ряд прав у сфері місцевого управління — виконання нотаріальних дій (посвідчення дарчих, купчих, боргових розписок), регулювання відносин між козаками та залежними від них селянами, встановлення додаткових податків та зборів тощо. Поступово полковники та сотники зуміли підпорядкувати собі не лише козацьку громаду, а й почали активно втручатися у відносини між представниками інших прошарків населення, прагнучи до встановлення своєї влади над ними. В окремих розвідках, які присвячені адміністративно-територіальному устрою Гетьманщини та моделі її управлінської системи, можна зустріти твердження, що влада полковників та сотників поширювалася виключно на вихідців з козацької верстви, а, натомість, представники селянства, міщанства не були їм підпорядковані. Зокрема, М. Слабченко зазначав у своїй праці, що «влада сотенної старшини, распостранялась собственно только на казаков живущих в местечках и селах куренями, остального населения сотник не мог касаться» [3, 165]. Проте з такою точкою зору важко погодитися, оскільки наявні джерела дозволяють зробити цілком протилежний висновок. Вони свідчать про те, що полковники і сотники на місцях підпорядковували собі не лише козаків, а й селян та міщан, і залежність ця з кожним роком ставала дедалі більшою. Так, 12 листопада

1678 року стародубський полковник Григорій Карпович, затверджуючи Терентія Ширая сотником заваблянським, писав йому: «Хочем и приказуем пильно абы его все товариство, старшее и меньшее, так уряды местные и все посполитые люди во всем до чинення порядку належитого, яко власному утверждению вам сотнику от нас, отдавали послушенство и звиклую ему чинили повинность» [4, 106]. Досить відомою є історія і з чернігівським полковником Григорієм Самойловичем, який заборонив міщанам вивісити у місті російський герб. «А сын его, Григорий, в Чернигове бранил войта и мещан, и лаючи казньо грозил, что войт и мещане хотели поставит на ратуше орла платаного, в то знамение, что город Чернигов есть власное их царского пресветлого величества отчина, и говорил Григорий войту и мещанам так: «Не будете, мужики, жить на свете, что хочете выломаться из подданства господина отца моего и поддаться Москве». И приказал, дабы орла не ставили и ставить не дерзали» [5, 485].

Таким чином, наведені факти свідчать, що на місцях полковники та сотники значно збільшили свої владні повноваження та поширили свою владу не лише виключно на осіб, які належали до козацької верстви, а й на посполитих та міщан. Тому не можна погодитися з наявною в наукових дослідженнях тезою про «незмінність» чи «стабільність» обсягів прав, якими були наділені керівники полків та сотень. Так, згадуваний вже нами М. Слабченко, досліджуючи правовий статус полковників, дійшов досить сумнівного, з нашої точки зору, висновку, про те, що «за полковниками были признаны только военные функции, во всем остальном, все оставалось в таком же положении, как и было до Хмельницкого» [3, 186]. Подібний висновок не узгоджується з наявною на сьогодні інформацією, яка переконливо свідчить про існуючу протягом більшої частини досліджуваного періоду тенденцію до зростання обсягів полковничої влади.

Проте не варто розглядати владу полковників та сотників як необмежену. В першу чергу, вони продовжували зберігати сильну залежність від гетьмана та центральних органів влади, а пізніше ще й від представників царського уряду. Крім того, приймаючі рішення з питань, що були віднесені до їхньої компетенції, полковники та сотники зобов'язані були узгодити їх з місцевою старшиною. Цього, наприклад, вимагав 15 липня 1728 р. від наказного лубенського полковника Д. Апостол: «...Щоб згаданий Наказний Полковник Лубенський жодних справ без присутності і згоди полкової старшини, також листів без підпису тієї старшини за однією своєю рукою не відправляв... по тому правлінню були б присутні і на листах підписувалися б і всіляку в управлінні справу віддали полкова старшина спільно з ним паном Мартосом» [6, 84].

Подібна практика відносин на рівні полку та сотні була цілком логічною для того часу, адже політична сила окремого полковника чи сотника визначалася здатністю організувати підтримку та реалізацію того чи іншого рішення центральних інституцій козаками та всім населенням полку чи сотні, що ставило його в залежність від найбільш впливових представників місцевої еліти, яку представляли старшинські родини. Звичайно, траплялися випадки, коли полковник чи сотник, використовуючи надану йому владу, прагнув усунути старшин від апарату управління, як це зробив, наприклад, полковник Милора-

дович, який замінив місцеву старшину власними слугами і за їхньою допомогою здійснював управління полком. Щоправда, на наш погляд, подібні випадки не були звичайним (ординарним) явищем у політичному житті Гетьманщини, а являли собою скоріше виключення із загального правила. Натомість, полкова та сотенна старшина зберігали за собою можливість впливати на політичне та економічне життя краю. Робилося це через офіційні інституції, які легально функціонували в межах полків та сотень і були наділені владними повноваженнями. В першу чергу, мова йде про старшинські ради (полкові та сотенні), яким належало право вирішення різноманітних адміністративно-фінансових та господарських справ, провадження кадрової політики тощо. Зокрема, старшинська рада Стародубського полку в 1672 році приймала рішення щодо запровадження оренд на території полку і водночас це ж питання було винесено на розгляд старшин Шертаківської сотні цього ж полку [7, 219]. Також влада старшин реалізовувалася через сотенні та полкові уряди, що були місцевими виконавчо-розпорядчими органами. Як засвідчують історичні джерела, коло питань, віднесених до їх компетенції, було надзвичайно різноманітним і торкалося майже всіх сторін життя населення: земельних питань, охорони порядку, збору податків, ведення документації тощо.

Як це було характерно і для центральних органів, у розвитку місцевої системи управління протягом кінця XVII — XVIII ст. виявлялася стійка тенденція до розширення участі козацької старшини в управлінні полком та сотнею. Зокрема, старшинські ради поступово витісняють на задній план полкові та сотенні козацькі ради, які, за висновками дослідників, перестають у цей період мати самостійне значення. Прерогативою полкового управління стали й адміністративно-поліцейські функції, які раніше виконували міські урядовці — бурмістри та війти. Останні до кінця XVII ст. відали справами громадської безпеки, народної освіти, обездолених осіб тощо. З роками правляча козацька старшина прибрала до своїх рук поліцейські справи, покладаючи на полкові канцелярії обов'язки поліцейських установ. Рішення останніх були обов'язковими для магістратів і ратуш. Крім того, діяльність міських цехів також знаходилася під контролем старшини, позаяк полковники затверджували цезові правила своїми печатками. Загалом, за висновками дослідників, в архівах України на сьогоднішній день зберігається чимало документів, які переконливо свідчать про «спроби полковників підпорядкувати своїй козацькій владі всі або деякі цехи, змусити ремісників виконувати повинності на старшину, а також взяття нею ремісників під свою протекцію» [8, 779].

З розвитком торгових відносин полкові та сотенні канцелярії почали здійснювати регулювання внутрішньої торгівлі: визначали місце та час проведення ярмарку, відали спорудженням гостинних дворів та складських приміщень, стежили за проведенням торгівлі та дотриманням купцями її правил тощо. Почала втручатися старшина і у суто релігійні справи, зокрема у вибори священиків. Так, з 1734 р. з відома і за згодою гетьмана Д. Апостола не лише священики, а й диякони могли займати посади лише «по свідетельствам от полковников» і зобов'язувалися виконувати повинності [8, 779].

З поширенням феодальних відносин полкова та сотенна старшина були наділені також рядом важливих повноважень, необхідних для забезпечення охорони і зміцнення «нового» типу суспільних відносин. Зокрема, місцеві урядовці уважно стежили за належним виконанням селянами своїх повинностей, могли за допомогою примусу змусити підвладне населення платити чи відробляти повинності на користь пана, повертати втікачів до їх господарів тощо. Зокрема, в універсалі Скоропадського у листопаді 1721 р. сотникам і сотенній старшині Стародубського полку наказувалося усіх селян, які переходили з полку до полку, з сотні до сотні, від одного власника до іншого, затримувати і повертати на попереднє місце проживання, відібравши їх майно [9, 305].

Таким чином, проведений аналіз місця та ролі старшини в системі розпорядчих та виконавчих державних органів дозволяє говорити про те, що протягом другої половини XVII — XVIII ст. відбувається поступова монополізація державної влади представниками козацької старшини. До органів, які традиційно формувалися з представників цього прошарку, переходить значна частина владних повноважень в адміністративно-управлінській, господарській, фінансовій сферах. Вони розширюють свою компетенцію і починають регулювати відносини, що виникали не лише між представниками козацького стану, а й з представниками інших суспільних прошарків — міщан, селян, духовенства. Також, у зв'язку із занепадом козацьких рад та послабленням влади гетьмана, старшина отримує більшу самостійність у прийнятті владних рішень та втіленні їх у життя.

Література

1. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. В 4 т. Т. 2 / В. Л. Модзалевский. — К. : Типо-литограф. С. В. Кульженко, 1910.
2. Статейний список М. Батюшкова про відрядження на раду в Козелець // ІР НБУВ. — Ф. І: Літературні матеріали. — Од. зб. 15576. — Арк. 8–20.
3. Слабченко М. Е. Малоросский полк в административном отношении (историко-юридический очерк) / М. Е. Слабченко. — О., 1909.
4. Василенко М. З історії устрою Гетьманщини // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — 1912. — Рік XXI. — Т. CVIII, кн. 2. — С. 103–116.
5. Рігельмап О. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / О. Рігельмап. — К. : Либідь, 1994.
6. Материалы для отечественной истории. В 2 т. Т. 1 / Изд. М. Судженко. — К. : В универс. тип., 1853. — 317с.
7. Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. / В. Дядиченко. — К., 1959. — 535 с.
8. ПСЗ. — Т. 4.
9. Источники Малороссийской истории, собранные Д. П. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. Часть II. 1691–1722. — М. : Изд. ун-та, 1859. — 340 с.